

Informális technikák a hagyományos gazdálkodásban

Bevezetés

A paraszti jelleg nem egy elemét ma is őrző hagyományos gazdálkodásról ismeretes – többek leírásában is találkozunk vele –, hogy a bevételi források szűkössége következtében a háztartások a külső kiadások minél nagyobb fokú leszorítására törekcsenek. Ennek egyik módja, hogy a pénz jelenlétét nem feltételező cserekapcsolatokat alakítanak ki és tartanak fenn más családokkal, személyekkel, így bizonyos javakhoz – leginkább munkaerőhöz és mások tapasztalataihoz – hozzájuthatnak különösebb anyagi ráfordítás nélkül. A munkaerőnek és bizonyos, szimbolikus értéket is képviselő tárgyaknak a cseréje nem ismeretlen a paraszti gazdálkodásban, jobbra mindenütt előfordult és előfordul, ahol a faluközösség szervezete volt az irányítás intézménye. Azonban a kapitalizálódással és a pénztőke szerepének egyre nagyobb jelentőségűvé válásával a hagyományos munkacsere veszített jelentőségéből, az erősen munkaközpontú közösségekben betöltött értékmegfogalmazási képességéből. Ugyanakkor a falusi gazdaságok tőkefelhalmozási képességei – néhány termelési kistáj kivételével – nem növekedtek számottevően, így a javak pénz felhasználása nélküli megszerzése még mindig egy meghatározó jellemzője ezeknek a gazdaságoknak. Ezek a gazdaságok tehát rákényszerülnek arra, hogy tőkeerejüket kímélő megoldásokat használjanak, amelyeknek csak egyik módja a munkaerő hagyományos cseréje, emellett számtalan lehetőség adódik – a vidék, a falu fekvésétől, a családfő személyi kvalitásaitól stb. függően – a fenti technikák alkalmazására, amelyeket én informális technikáknak nevezek.

Ezek megjelenése természetesen nem köthető csakis a hagyományos stratégiájú gazdaságok faluközösségi időkből örökölt, és ma töredékeiben őrzött elemeihez, sem csak a gazdaságok külső forrásainak szűkösségéhez és a kiadások leszorítására való törekvéshez. Noha ezeknek meghatározó szerepük van/lehet az informális rendszerek

megjelenésében és fenntartásában, mellettük még sok olyan eleme van a rendszernek, amelyek a gazdaság és a társadalom magasabb szintű szerveződési formái működésének jellegzetességeit képezik le, és leírásukhoz nem elegendőek a hagyományos gazdaságokat vizsgálatában használt, fentebb utalásszerűen megjelenő fogalmak. Nevezetesen arról van itt szó, hogy a gazdaság magasabb szinten is az informális technikáknak helyet adva működik, nem egy esetben ennek a jellegnek a fenntartásában széleskörű társadalmi egyetértésnek örvendő. Talán nem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy e széleskörű társadalmi konszenzus mögött időben a tévesek jelentette és a szocialista, redisztributív gazdaságirányítás áll, hisz a közösből való eltulajdonítás erkölcsi megítélése a szocializmus idején egyenesen pozitív volt, és a helyezkedni, a rendszer előnyeit kihasználni tudó ember valamiféle ethoszává vált a korszaknak. Ugyanakkor azt is el kell mondanunk, hogy a jelenségek leírásához nem elég tudnunk ezek szocializmusbeli előképeiről, hisz a feketegazdaság ott is létezik és esetleg virágzik, ahol soha nem központosították szocialista módon a gazdaságot. Ilyen módon hasznosítanunk kell a hagyományos gazdaságok szintjén az erről meglévő tudásunkat, a szocializmus korszakáról szóló ismereteinket, akár csak a mai folyamatokat magasabb szinten tárgyaló elméletek eredményeit. Ez a munka korántsem tekinthető a vizsgálódás befejezésének: egy kísérlet arra, hogy a fenti három szempontot egyesítve rávilágítsak a hagyományos gazdaságok egy lényeges vonására, és esetleg másokat – valamint jómagamat, természetesen – a jelenségek, folyamatok továbbgondolására készítsek.

A fentebbiekkel összefüggésben ebben a dolgozatban¹ arra vállalkozom, hogy a nemzetközi munkaerő-foglalkoztatási kutatásoknak, az ezzel a témakörrel foglalkozó kutatóknak sok fejtörést okozó problémát, nevezetesen az informális gazdaság problémáját kivetítem a hagyományos gazdálkodás körére, vagyis másként szólva a makrotársadalmi kérdéseket úgy teszem fel, hogy azok képesek legyenek a mikrotársadalom megfigyelése során felvetődő kérdéseknek is keretet adni. A későbbi, kifejtett meghatározásig röviden elmondom, hogy mit értek informális gazdaság alatt: olyan jövedelemkiegészítő tevékenység (lehet fő jövedelmi forrás), amelynek működésére a felsőbb hatalomnak nincs ráhatása, illetve, ha van, szemet huny, tehát nem

¹ A dolgozat korábbi változata előadásként elhangzott az EME által szervezett, *A magyar tudomány napja Erdélyben* c. konferencián 2002. november 23-án.

gyakorol ellenőrzést felette. A különböző megközelítések különböző tevékenységeket sorolnak ide az egyetemi tanár által tartott felkészítőktől a kemény drogokkal való üzletelésig, a nemzetközi korrupcióig.

A téma feldolgozása leginkább alkalmazott jellegű, nagyon sokat foglalkozik vele az ENSZ Munkaügyi Szervezete (ILO²), de központi problémája a Világbanknak is, ugyanis a harmadik világba áramoltatott támogatások tetemes részét nyelhetik el az informális csatornák. Mivel az informális gazdaságot jellegzetesen a harmadik világ problémájaként kezelik, kiemelten foglalkoznak vele a fejlődő országok problémáit kezelő szakemberek, ezen belül a különböző kisebbségek képviselői, ugyanis nem hagyható figyelmen kívül – és témám szempontjából sem mellékes –, hogy az ebben a szektorban részt vevők nagy hányada a fejlődő országokban valamely kisebbség tagja. Az Egyesült Államokban sok a színes bőrű és a hiszánó bizonyos szektorokban, Afrika és Ázsia államaiban magas a nők és a gyerekek aránya az ágazaton belül. A kisebbségek jelenléte az informális szektorban egyben a téma egyik fontos kérdése, akár az informális gazdaság működésének sajátosságai vagy ennek a szektornak a nagysága a különböző országok gazdaságán belül.

Ebben a tanulmányban én főleg az informális gazdaság működését vizsgálom egy Nyikó menti falu térségére koncentrálva és egy felső-háromszéki faluban tapasztaltakat felhasználva, kérdésem tehát az, hogy miként jelentkezik ez a szektor a hagyományos gazdálkodásban, melyek a mozgatórugói, milyen további folyamatokat indít be, kik vesznek részt benne, milyen szabályokat indukál a benne való részvétel. Dolgozatomat tehát nem tekintem a beavatkozó antropológia részének, így megoldások kidolgozására sem tartom alkalmasnak a kereteit. Ennek nyomós oka van, a tudományetikai megfontolásokon túl leginkább az, hogy ebben a témában képzett és tájékozott közgazdászok törik a fejüket a problémák megoldásán, így én csak egy, a néprajztudományban eddig nemigen alkalmazott vizsgálati szempontra és néhány fogalomra világítok rá.

Hagyományos gazdálkodás, informális gazdaság

² International Labour Organization, elérhető a www.ilo.org honlapon

Még mielőtt tovább mennék, szükségesnek tartom a címbeli két fogalomnak a tisztázását. Megjegyzem azonban, hogy a fogalomtisztázás a dolgozat keretein belül érvényes, tehát két olyan operatív meghatározást igyekszek adni, amelyekhez a tanulmány során a mondanivalómat igazítom. Ezt csak azért is meg kell tennem, mert a két fogalmat két (vagy inkább három) különböző tudományterület vallja a magáénak: egyrészt a néprajz a hagyományos gazdálkodást, másrészt a közgazdaságtudomány (és a szociológia) az informális gazdaságot, így ezeknek az együttes használatával a kutató igen ingoványos talajra tévedhet.

Saját tudományterületén belül mindkét fogalom – megjelenése óta – viták tárgyát képezi. A ma folyó vitákban nem kis szerepük van a kilencvenes évek utáni társadalmi és gazdasági folyamatoknak, ugyanis ezeket a folyamatokat olyan jelenségek kísérték, amelyek magukkal hozták a róluk való – tudományos igényű – gondolkodás gyökeres szemléletváltozását is. Gondoljunk itt csak arra, hogy a téeszek felbomlása után újra beinduló magán mezőgazdasági termelés milyen irányokat vett nálunk vagy a környező országokban, milyen stratégiák elevenedtek, vagy jelentek meg, és ezeknek milyen hatása volt a falusi lakosság társadalomnéprajzi vizsgálatára. Másik oldalról a privatizációs visszasságok vagy egyáltalán a szocialista gazdálkodásból fakadó sajátos jelenségek vezettek oda, hogy felerősödött a szakemberek fogékonysága az informális gazdaság kérdései iránt.

A hagyományos gazdálkodásnak mint a(z európai) parasztság³ életformájának értelmezése és meghatározása olyan összetevők meglétét feltételezi, mint a nem városi életforma, az önellátásra való berendezkedés, a családnak mint üzemformának és termelő egységnek a megléte – ezen belül a munkaerővel való gazdálkodás és a nemek és korok szerinti munkamegosztás –, az alacsony tőkekoncentráció, a piaci mozgások figyelmen kívül hagyása, a föld tulajdonosának és megmunkálójának egybeesése. Ma ilyen értelemben hagyományos gazdálkodásról beszélni nem lehet, mint arra Szilágyi Miklós is felhívja a figyelmet: „a privatizáció, azaz a birtokjogi változás önmagában nem elegendő ahhoz, hogy a parasztság automatikusan regenerálódjék.” (Szilágyi 2002a 8.)

³ Szándékosan marad a figyelmen kívül itt az Európán kívüli parasztság, ugyanakkor a kérdés történeti vonatkozásait is csak a szükséges mértékben vizsgálom.

Szilágyi Miklósnak nyilvánvalóan igaza van akkor, amikor azt állítja, hogy a gépi megmunkálás lehetősége, a családok piacra utaltsága mellett nem lehet hagyományos gazdálkodásról beszélni. Magyarországi példák alapján azt bizonyítja, hogy a mai termelők nem azonosak a téészesítéskor a földjeiktől megfosztott gazdákkal. Az öregek nem fogtak neki újból gazdálkodni, ugyanakkor az eszköztechnika is teljesen más, mint a téészesítés előtt, és azokat a családokat, akik hagyományos eszköz- és termékstruktúrát követnek, a közösség elítéli, vagy legalábbis alacsonyabbra értékeli (uo.). Az ugyanebben a kötetben megjelent jó néhány tanulmány ugyanezt mutatja: a kisüzemi termelési forma és az ágazati specializálódás elválik a hagyományos gazdálkodási formáktól (Szilágyi 2002b). Ez utóbbit a mai magyarországi falusi életforma kutatása során már nem is igen lehet megtalálni. Ugyanakkor azonban azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy Letenyei László egy Szabolcs-Szatmár megyei falu kapcsolathálózatát vizsgáló munkájában egy *kényszerparaszi* – a városi munkahelyeket elhagyó, falura visszaáramló emberek alkotta – réteg megjelenéséről beszél, akiknek egyetlen alternatívaként a mezőgazdaság kínálkozott (Letenyei 1999.).

A magyarországi tapasztalható jelenségekkel szembe lehet azonban állítani a hazai folyamatokat, hisz a hazai mezőgazdasági átalakulás vizsgálata során teljesen más folyamatoknak lehetünk tanúi. Az ágazati specializálódás csökevényes, az eszköztechnika nagyon sok esetben kezdetleges, nem egy esetben megtörténik, hogy a téészből visszkapott gépekkel – vagy az azok mintájára készített újakkal – végzik a munkálatokat.⁴ Ugyanakkor a termékstruktúra is hagyományos, érvényes a több lábbon állás, a túlbiztosítás, a tőke hiánya, a munkaerővel való gazdálkodás, a családnak mint termelő egységnek a megléte. Ha mindezeket figyelembe vesszük, kijelenthető, hogy ezek a gazdaságok – bár az önellátást nem tudják megvalósítani – igen sok hagyományos elemet őriztek meg. A kérdést tovább bonyolítja, hogy a csak hagyományos gazdálkodásból megélő családok száma igen csekély, szinte minden családnak származik máshonnan jövedelme, az esetek nagy részében úgy, hogy a család valamely tagja fizetett alkalmazott. A másik oldalról pedig, a gazdálkodásból élő családok legtöbbször igyekeznek egyfajta ágazati specializálódásban és piacra termelésben megtalálni

⁴ Elég itt a kerék forgóerejének áttételén alapuló vetőgépre, a favázás, fémfogakkal ellátott boronára, vagy az ütemesen húzogatott vetőlantra gondolnunk.

számításait és megtermelni a szükséges javakat. Ugyanakkor viszont nem szakadnak el teljesen a hagyományos technikáktól: megmarad a több lábbon állás, nem tőkegazdálkodás folyik, hanem munkaerő-gazdálkodás, a termelésben a család tagjai vesznek részt.

Visszatérve tehát a kezdeti, a hagyományos gazdálkodás megléte és meghatározása kapcsán feltett kérdésre, azt állítom, hogy ma Erdélyben létezik a gazdálkodásnak egy hagyományos módja, és ennek jelentőségét nem szabad lebecsülnünk, ugyanis igen nagy azoknak a száma, akik ebben az ágazatban egészítik ki jövedelmüket. A bázisát azok a családok adják, amelyek főfoglalkozásként mezőgazdasági termeléssel foglalkoznak, vagy amelyek a hivatalos munkaidejükön kívül ebben az ágazatban tevékenykednek⁵.

A hagyományos gazdálkodást folytató családok esetén – a vizsgálat kedvéért nagyon leegyszerűsítve a problémát – három szempont vizsgálható: egyrészt az, hogy a család pénzben mért vagy mérhető jövedelmének mekkora hányadát adják a hagyományos gazdálkodásból származó jövedelmek, másrészt az is a vizsgálat tárgyát képezheti, hogy az összes ledolgozott munkaórából mennyit fordítottak a hagyományos gazdálkodás továbbvitelére. Végül is tehát az a kérdés, hogy egy munkaóra a különböző ágazatokon belül mekkora profitot⁶ hoz. Ez természetesen azon családok esetében nem érvényes, amelyeknek minden jövedelme a gazdálkodásból származik, és ma ezeknek a száma igen kevés. Harmadrészt arra is figyelni kell, hogy a gazdák mentálisan hogyan viszonyulnak a hagyományos gazdálkodáshoz, milyen értéke van ennek a falu normarendszerében. Ugyanis a hagyományos gazdálkodást folytató közösségekben megfigyelhető, hogy a közösség egy tagjának megítélésekor mérlegelik a falu viszonyrendszerében elfoglalt helyét, a család gazdasági helyzetét, ugyanakkor nagy hangsúlyt kap az értékelésben a munkamorál, a munkához való viszony, a munkaközpontú elveknek való megfelelés vagy meg nem felelés. Mindezeknek fényében

⁵ Itt egy igen érdekes problémára hívja fel a figyelmünket Szabó Piroska (2002. 86.) a magyarországi gazdálkodók kapcsán: „A második gazdaság nem tűnt el. Ezt a szerepet tölti be ma adott esetben az állami szektorba tartozó munkahely, a napszám, az alkalmi munka, a fekete munka számtalan lehetősége.” Míg tehát a rendszerváltozásig a mezőgazdaság volt a második gazdaság sokak számára, az irány ma megfordult. Ez az állítás az én vizsgálatomra is sok esetben igaz, bár meg kell jegyezni, hogy egy kis fogalmi csúsztatás van a dologban, ugyanis az állami munkahelyet nem lehet a második gazdaság részének tekinteni, ha tartjuk magunkat ahhoz a meghatározáshoz, miszerint a második gazdaság valamiféleképp illegális.

⁶ Talán nem árt itt utalni arra, hogy a profitot értelmezhetjük mint pénznyereséget, ugyanakkor mint presztízs és ezzel konvertálható szimbolikus tőke falhalmozását is. (Vö. Bourdieu 1978. 399–401.)

hagyományos gazdálkodást folytató családoknak tekintem azokat is, akik jövedelmének kisebb hányada származik a mezőgazdálkodásból, viszont a befektetett munkaórák meghaladják a más ágazatban elvégzett munkaórák számát. Ugyanakkor azokat is ebbe a körbe tartozónak tekintem, akik elindultak valamilyen ágazati specializálódás irányába a mezőgazdálkodáson belül, de emellett normakövetők maradtak, részesei a falut átszövő viszonyrendszereknek, vagyis a mentalitásuk nem nevezhető vállalkozóinak. Röviden, azokat a mezőgazdálkodással foglalkozó háztartásokat tekintem hagyományos gazdálkodást folytatóknak, amelyek tagjai részt vesznek a falusi közösség fentebb leírt viszonyrendszerének újratermelésében.

Az informális gazdaság meghatározása, ha lehet, még nehezebb feladat elé állít bennünket. Itt ugyanis szembe kell néznünk azzal a már említett ténnyel, hogy ennek az ágazatnak a problémái igen sok, különböző tudományterületekről verbuválódott szakembert foglalkoztatnak, akik elveik különbözőségének megfelelően különböző tevékenységi területeket vélnék az informális szektorba sorolhatónak, következésképp különféle meghatározásait adják ennek a területnek. A legtöbb ezzel foglalkozó szervezet vagy tudományos munka ugyan széles meghatározását adja a témának, azonban ezek a munkák sok esetben egyetértenek abban, hogy a mezőgazdasági szektor nem tartozik ide.⁷

A meghatározást tovább nehezíti, hogy megjelenése óta a terminust sokféleképp használták, és sok megfelelőjét alkalmazták. Ékes Ildikó a fogalomkört – anélkül azonban, hogy egy átfogó tartalmú fogalmat megemlítené – a következőképpen tagolja és a következő meghatározásokat adja:

1. **informális gazdaság:** mindenfajta olyan tevékenység, amely az egyének jólétével kapcsolatos munkát jelenti, akár kíséri azt pénzmozgás, akár nem. Így ide tartozik mindenfajta munkacsere, a számla nélkül végzett munka, a természetkiélés, gyűjtögetés során szerzett termények eladása.
2. **rejtett gazdaság:** ide tartoznak a nem munkával kapcsolatos pénzszerző tevékenységek, de kikerülnek belőle azok a tevékenységek, amelyekben nincs

⁷ Lásd a www.ilo.org és a www.govtech.org honlapokat.

pénzforgalom. Itt tehát adócsalásról, korrupcióról stb. beszélhetünk, a kalács viszont már nem tartozik ide.

- 3. feketegazdaság:** Ékes Ildikó azokat a jelenségeket sorolja ide, amelyek során bűnözés révén szereznek pénzeket az e tevékenységet űzők, ilyen módon tehát a kábítószer-kereskedelem, a prostitúció, a lopott árukkal való kereskedelem sorolható ide. (Ékes é. n.)

Látható, hogy a meghatározásoknak a fentebbi sora nem minden pontján illeszkedik a nemzetközi kutatások által adott meghatározások keretébe. Éppen ezért tartom szükségesnek még néhány gondolat erejéig kitérni a fogalomra.

Tény, hogy a probléma első felvetése, és az informális gazdaság kérdése megválaszolásának igénye a nemzetközi tudományos gondolkodásban urbánus környezethez köthető. Az afrikai bádógvárosok kialakulásának problémája nyomán egy angol gazdaságtanpologus – és nem közgazdász – használta először az informális gazdaság kifejezést, aki egy ILO konferencián mutatta be azt a kutatást, amelyben a hagyományos gazdálkodás kibocsátotta, a modern gazdaság fele törekvő rétegek összetorlódását vizsgálta a nagyvárosok perifériáin. (Sik 1996. 705.)

Bár ebben a kutatásban implicite megjelent a hagyományos gazdálkodás – egyelőre mint kibocsátó közeg –, az ez után következő kutatások – nem függetlenül a támogatók elvárásaitól – inkább olyan problémákra figyeltek, amelyeknek nemzetközi súlyuk is volt, annak ellenére, hogy az első meghatározása ennek a szektornak megengedte a hagyományos gazdálkodás beemelését is a vizsgálatok körébe. Grossmann ugyanis a következőképpen határozza meg a második gazdaságot: „magában foglal minden olyan termelő és elosztó tevékenységet, amely eleget tesz a következő kritériumok egyikének: a) magánhaszon szerzésére irányul, b) sérti a fennálló jogrendet”. (idézi Sik i.m. 706.)

A kutatások főbb területe – amint egy nemzetközi konferencián kiderült – nemzetekenként különbözött: az amerikaiak a bűnözés és az utcai árusoktól történő vásárlás gyakoriságával foglalkoztak, a jugoszlávok (a konferencia 1982-ben került megrendezésre) az etnikai gazdaság továbbéléséről beszéltek, az angolok a munkanélküliség és az informális gazdaság kapcsolatait kutatták (vö. Sik i.m. 707.), ennek nyomán a fogalom meghatározása és használata is eltérő volt.

A magyar tudományosságban a fogalom és a probléma meggyökerezése más utakat vett. Itt már a kezdetektől világos volt, hogy a „második gazdaság egy jelentős szelete – a mezőgazdasági termelészövetkezetek köré szerveződő formák együttese (szakszövetkezet, háztáji, részesművelés) – már az ötvenes évek óta széles körben létezett. Ez a kistermelői szféra, továbbá a kevésbé látható, de a falusi gazdaságban hagyományosan nagy szerepet játszó házépítés, szolgáltatás és kiskereskedelem magánszférakénti (egybeötvözve önellátást, munkacserét és piaci ügyleteket) továbbélése a magánszférában mind-mind a második gazdaság előképe volt.” (uo. 712.) Ebben az értelemben a hagyományos gazdálkodásban jelentkező technikák is mint az informális gazdaság részei vizsgálhatók és vizsgálandók.

Bár Sik Endre fentebbi meghatározása a Magyarországi helyzetet veszi alapul, használhatónak tartom, mert a központosított gazdaságirányítás nálunk is ugyanolyan vagy hasonló technikák kitermelését tette szükségessé, a második gazdaság itt is virágzott, akár az urbánus, akár a rurális környezetet tesszük a vizsgálat tárgyává. Mindkét gazdaságra érvényes – még ha a hazaira csak fenntartásokkal is –, „hogy az első gazdaság megengedte, sőt korlátozva még ösztönözte is a háztartások önkiszákmányolását azért, hogy ilyen módon enyhítse a saját szervezetlenségéből és tőkehiányából fakadó gazdasági gondokat.” (uo.)

A falusi, paraszt-munkás rétegre vonatkoztatva el lehet mondani, hogy a központosított és redisztributív jellegű gazdasági berendezkedés teremtette viszonyok között a családok csak úgy tudtak maguknak bizonyos fokú jólétet teremteni, ha az informális szektorban megtermelték azt a fölösleget, amelyet vagy saját fogyasztásra szántak, vagy abban az informális rendszerben szándékoztak értékesíteni, amelyen keresztül a hiányosságokat igyekeztek pótolni, vagy nagyobb szociális komfortot igyekeztek teremteni maguknak

Néhány osztályozási szempont

Az eddig mondottaknak megfelelően én a probléma megközelítésének – kizárólag munkahipotézis jelleggel – különböző szintjeit különítem el, aszerint, hogy a kutatás az

informális gazdaságot hogyan értelmezi, ekképp hogy mit tart kutatásra érdemesnek. A tagolás három szempontú lehet, nevezetesen társadalmi, gazdasági és jogi.

1. A társadalmi szempont központi kérdés, hogy az informális szektor vizsgált jelensége mekkora tömegeket érint, illetve milyen társadalmi kategóriákat. Ennek megfelelően el lehet különíteni a tömeg jelenlétét feltételező jelenségeket (munkaerő-migráció, tömeges elbocsátások, egy egész országot vagy régiót sújtó gazdasági recesszió) a csak néhány embert feltételező jelenségektől (kenőpénzek, a vezető pozíciókba való jutásnak az informalizálódása).

2. A gazdasági szempont központi kérdése az, hogy mekkora tőkeérték kerül a tranzakcióba, vagyis egyrészt, hogy a benne való részvétel milyen profitot biztosít, illetve, hogy a tranzakcióba kerülő javaknak mekkora az összértéke. A nemzetközi joghézagok kihasználása és az adócsalás nyilvánvalóan magasabb profitot biztosít, mint a fekete munka vállalása, így az előbbi a magas profitértékű, míg ez utóbbi az alacsony profitértékű jelenség.

3. A jogi szempont esetén az kerül mérlegelésre, hogy a fennálló jogrendet mennyiben sérti az informális tevékenység, magyarul szólva, felfedezése vagy leleplezése esetén mekkora büntetés szabható ki a benne résztvevőkre. Ennek függvényében elkülöníthető a kemény tevékenység (drog- és fegyvercsempészet) és a lágy tevékenység (pálinkafőzés háznál, óraadás stb.)

Amint a fennebbi osztályozásból kiolvasható, a különböző szegmensek között összefüggések állíthatók fel: magas profitértékű tevékenység általában keménynek is minősül. Azt mondhatni, hogy e kettő között egyenes az arány, ugyanakkor a társadalmi szempont e két utóbbival fordított arányban áll: minél nagyobb tömegeket érint egy jelenség, annál kevesebb profitot hoz, és annál kevésbé büntetendő. A rendszer természetesen ritkán, vagy sohasem jelenik meg a valóságban, ilyen értelemben csak elméleti sémának tekinthető, mert például a drogkereskedelem egy területen lehet tömeges jelenség is. A tálib kormány a szociális gondok enyhítésére való tekintettel szemet hunyt a felett, hogy az afgán földművesek termelési kapacitásukat a kábítószer előállítására fordították, ugyanakkor a nagy profitot nem a termelők zsebelték be.

Az etnikumok és a kisebbségek részvétele az informális szektorban ugyancsak figyelmet érdemel: a házaló, esetleg a határon átnyúló, a *határt mint erőforrást* kihasználó kereskedelem nálunk jórészt a cigánysághoz köthető, ugyanakkor az is megfigyelhető, hogy a székelyföldi falvakban a magyarországi fekete munkát inkább a férfiak vállalják, az utazó kereskedelmet pedig inkább a nők. Az itt említett két probléma – vagyis a különböző osztályozási szempontok tisztán való megjelenítése és az etnikumok részvétele az informális ágazatban – a következő példán is igen szemléletesen jelenik meg: az Egyesült Államok drogkereskedelmének irányítása nagyrészt fehér családok kezében van, ugyanakkor a terjesztést, az utcára kivitt feladatokat színes bőrűek és latin-amerikaiak végzik, akik így nem csak a legális munkaerőpiacról szorulnak ki, hanem az informális ágazaton belül is alacsonyabb szinten tudnak csak megjelenni. Nem túlzok talán, ha azt állítom, hogy ez a szektor leképezi a formális gazdaság sajátosságait azon sajátosságát, amelyet Szelényi Iván terminusával élve a szegénység etnicizálódásának – és feminizálódásának – nevezhetünk.⁸

Igen sok példát lehetne sorolni arra nézve, hogy ugyanez a jelenség az ebben a dolgozatban vizsgált szinten, a hagyományos gazdálkodás szintjén, rurális környezetben is megfigyelhető. Az informális gazdaság különböző szektoraiban való részvétel (lehetősége) nagyban függ az etnikai hovatartozás által mélyen meghatározott társadalmi pozíciótól, vagy egyszerűen az etnikai hovatartozástól.⁹

Az informális szektor jelentkezése

⁸ Szelényi Iván és munkacsoportja arra a következtetésre jutott, hogy: „sok roma az átmeneti társadalmakban szélsőséges szegénységben él, nincs reménye már arra, hogy valaha is kikerüljön a nyomorból, térben is egyre inkább szegregálódik a nem romáktól és kevésbé szegényektől”, illetve: „azok a háztartások, melyekben a családfő nő, nagyobb valószínűséggel lesznek szegények, mint a férfi családfővel rendelkező családok, illetve a szegény háztartásokon belül a nők inkább viselik a szegénység terheit, mint a férfiak.” (Szelényi 2001. 6.)

⁹ Természetesen, itt azt sem szabad szem elől tévesztenünk, hogy az informális gazdaságban való részvétel többoldalú megközelítést igényel. A fekete munka lehet létszükséglet: az iskolázatlanok arra kényszerülnek, hogy ebben a szektorban dolgozva keressék meg a kenyerüket, vagy az erdélyi vendégmunkások, akik elveszítették az állásukat, ugyanígy kényszerítve vannak arra, hogy fekete munkát vállaljanak külföldön. Ugyanakkor sok informálisnak minősülő tevékenység a munkát végző személy számára jövedelem-kiegészítésnek számít, ilyen értelemben nem nevezhető egymást teljes mértékben lefedőnek az elszegényedő vagy szegény réteg és az informális gazdaságban tevékenykedők csoportja.

Elsősorban természetesen azt lehet említeni, hogy ez a szektor az állami felügyelet alól való kivonulásával saját törvényeket alkot, ezért igen nehéz *kifehéríteni*. Emellett igen jelentős jövedelmeket von el az államtól, nem egy esetben az informális szektor a bruttó hazai termék 20%-át vagy annál többet tesz ki. A legnagyobb probléma, hogy a fejlődő országokban az arány ennél sokkal nagyobb, és a fejlett országokban is növekszik. Szkeptikus nézetek szerint az informális szektor mindenütt növekvőben van, a fejlődő országokban azért, mert a lakosság csak így tudja magát eltartani, a fejlett országokban azért, mert a fehér gazdaságnak is szüksége van a fekete gazdaságra. New Yorkban úgy tudnak versenyképesek maradni a Távol-Kelet termelőivel, ha feketén alkalmaznak illegális bevándorlókat, akik egyrészt olcsóbban dolgoznak, mint a hazai munkaerő, másrészt nem kell utánuk járulékokat fizetni. A fejlett országok befektetői használják ki a nemzetközi joghézagokat, itt a legnagyobbak a kenőpénzek, tehát azt lehet mondani, hogy a magas profitrátájú tevékenységek a fejlett országokban koncentrálnak, míg a tömegjelenségek – bár megjelennek a fejlett régiókban is – a fejlődő országokra érvényesek, illetve azok számára jelentik e legsúlyosabb terhet. A munkanélküliséget és az ennek nyomán kialakuló illegális munkavállalást a következő jelenségek kísérik: önfoglalkoztatás, kis jövedelmek, a tőke hiánya, alacsony szervezettségi fok, a legális piacra való belépés lehetőségének hiánya, hitelekhez és biztosítások elérhetetlensége. Nincs tehát fejlődés, alacsony az iskolázottság, aminek következtében a szféra újratermeli magát. (Charmes 2001.)

A fejlődő és az átalakuló gazdasági helyzetű országok – mint amilyen Románia is – egyik nagy problémája tehát a munkanélküliség magas aránya, az illegális munkavállalás, és az ezekkel jelentkező korrupció, az informális kapcsolatok felértékelődése a mindenféle szintű ügyintézésben, problémák, melyek közvetlen vagy közvetett módon kihatnak a hagyományos gazdálkodást űzők körére is.

Az itt vázolt problémák tehát a hagyományos gazdálkodás szintjén is megjelennek. Megjelenésük – a munkanélküliséget, tehát az illegális foglalkoztatást kivéve – azonban nem a privatizáció kezdetére esik. A szocialista gazdaság idején a központi elosztás és az elvonások következtében minden családnak birtokolnia kellett néhány olyan technikát, amellyel a hiánycikkeket beszerezték, illetve ismerniük kellett

néhány befolyásos embert, hogy az elosztásnál őket is beleszámolják a juttatásban részesülők körébe.

Változás előtt és után

A privatizáció után az ismeretségeknak és a technikáknak a szerepe megnőtt és átértelmeződött. Nem kell már különösebb kapcsolatrendszer ahhoz, hogy friss húshoz, jusson egy család, ugyanakkor egy időben azokban a falvakban, ahol a mezőgazdasági gépállomások monopolizálták a gépesített művelést, nagyon jóban kellett lenni az állomás főnökével. Más termékek képezik a tranzakció tárgyát, ugyanakkor területenként változik az, hogy a kapcsolati rendszerek középpontjában álló emberek megmaradtak-e stratégiai helyzetükben, vagy a megváltozott célok következtében más területeken építik ki az emberek a kapcsolataikat.

Mint e rész címe is jelzi, a posztkommunista államok lakói egy már kialakult birtokolt tudással és készségek sorával vágtak neki a változásoknak. A határon átnyúló kereskedelem ugyan bizonyos régiók lakosságának a kiváltsága volt, de ha az áruk bejutottak a határ menti övezetbe, akkor már semmi nem akadályozhatta meg beáramlásukat az ország belsejébe. A kishatárforgalomra jogosultak behozták az országba az árut, és vagy továbbvitték őket, vagy továbbadták. Külföldi, elsősorban arab egyetemistáktól valutához lehetett jutni, amivel vásárolni lehetett az erre kijelölt üzletekben. (Chelcea 2000.)

A nyolcvanas évek végén jelentkező „szesztilalom” idején igen fontos volt olyan embereket ismerni, akik alkoholhoz juthattak hozzá. Egyszer egy volt pálinkafőzdes gazdával a pálinkával való kereskedésről, az árakról beszélgettünk, és ő nem takargatta, hogy azokban az években bizony igen jó jövedelemre lehetett szert tenni a pálinka árusításából – a gazda udvara ma jólétről tanúskodik: nagy gazdasági épületek, mezőgazdasági gépek állnak az udvaron. Mivel a kocsmában sem volt ital, az emberek oda jártak vásárolni, ők pedig nem csak literre adták a pálinkát, hanem decire is. Bevallásuk szerint temetések után, amikor szokás szerint a nap már italozással telik el, „az udvar fekete volt az emberektől”.

Ugyanezen technikák sorába tartozott az üzemanyag megszerzése: a jó kapcsolat a vállalatok sofőrjeivel csak az egyik módja volt az üzemanyaghoz jutásnak, ennél tágabb tájékozódó képességet és nagyobb kockázatvállalást jelentett a kocsis hátsó ülése alá beszerelt üzemanyagtartályban benzint hozni. A technikáknak birtokában lenni azt is jelentette, hogy ismerték azokat a helyeket, ahonnan viszonylag szabadon lehetett hiánycikkekhez jutni, és azokat tovább forgalmazni.

Jóban kellett lenni a kollektívelnökkel és a brigádosokkal, hogy 15 ár helyett esetleg húszat vagy harmincat mérjenek ki, szemet hunyjanak a megválogatva leadott szálastakarmány felett¹⁰, félrenézzenek, amikor lemérték a leadott mennyiségeket, a háztáji, a második gazdaság ugyanis fontos jövedelemkiegészítő forrás volt. Nem csak a falusi lakosság, hanem nagyon sok esetben a városi első generációs munkásréteg is így termelte meg a hiánycikkeknek számító húst, amely nem csak saját fogyasztásban került felhasználásra, hanem bekerülhetett magas értékű tőkeként az informális áruforgalomba is.

Következtetésként elmondhatjuk, hogy a falusi lakosság, attól függetlenül, hogy milyen ágazatban dolgozott, rá volt kényszerülve bizonyos informális technikák használatára az életminőség javítása érdekében. A változások után ezek a készségek nem váltak fölöslegessé, mi több, az új helyzetekből fakadóan a tudás birtokosai előnnyel indultak a privatizációs folyamatok jelentette versenypályán. Az a gazda, aki a változás előtt már rendelkezett egy, a második gazdaságban előállított terményeit felvásárló vevőkörrel, ezt a kapcsolatrendszert felhasználhatta a magánosítás után is. A tudás tehát nem vált fölöslegessé, az új helyzetben érvényes technikák valójában nem változtak, csak a beszerzendő javak. Míg a magánosítás előtt szeszhez, húshoz, tehát a létfenntartási javakhoz és az elérésükhöz szükséges társadalmi tőkéhez kellett elsősorban hozzájutni, a kilencvenes évek az újratermelés eszközeit és a státuszjavakat valamint az ezeket könnyebben elérhetővé tevő kapcsolatokat helyezte a középpontba: üzemanyag, fa, mezőgazdasági vegyszerek, gépkocsi. A kilencvenes években a hús és a pálinka már nem

¹⁰ A szocialista gazdálkodás idején a nagyállattartás igen komoly terhet jelentett a gazdáknak, ugyanis a megtermelt szálastakarmány kétharmada a közös gazdaságot illette, ezért gyakori volt, hogy az emberek több dűlőben is vállaltak területet, a harmadolást pedig úgy rendezték, hogy a jó termény utáni járadékot is a rosszabb területekről fedezték.

cél, hanem eszköz az új javakat célzó, a makrotársadalmi feltételek következtében a hagyományos gazdálkodásban is hangsúlyos szerepet játszó kapcsolatrendszerekben.

A privatizáció után már nem arról van szó, hogy a javakat nem lehet megvásárolni, hanem inkább ezen javak minél kisebb tőkebefektetéssel történő beszerzéséről. Ehhez szükséges a tranzakciókban szimbolikus értékkel bíró javak birtoklása (pálinka, hús), a részvétel az ennek értékesítését lehetővé tevő kapcsolat körben. Így lehet az állami vállalatok alkalmazottaitól gázolajhoz, cementhez és más, a gazdaság újratermelésében – és esetleg a tranzakciók cserejavainak újbóli előállításában – felhasználható javakhoz és egyben kapcsolati tőkéhez hozzájutni.

Hadd hozzak erre egy példát: 2000 nyarán egy gazdánál a frissen ásott emésztőgödör mellett beszélgettünk. A kapun egyszer csak bejött egy *gázás*, vagyis a földgázkitermelő vállalat alkalmazottja. A házigazda is *gázás* lévén, ismerték egymást, így nem volt szükség különösebb bemutatkozásra¹¹. Azonban a társalgást nem terelték rögtön az üzletre, az érkező először leguggolt a gödör szélére, akárcsak mi, és bekapcsolódott a beszélgetésbe, kifejtette véleményét a gödör mélységével, nagyságával, majd funkcionalitásával kapcsolatban, és mintegy mellékesen megjegyezte, hogy *motorinája* van eladó. Mondanom sem kell, hogy a gazdának kellett az üzemanyag, és azt sem kell talán hangsúlyoznom, hogy az ár mélyen alatta volt a piacon gyakoroltaknak. Természetesen az üzlet megkötőit ez egy cseppet sem zavarta, hisz az eladó nem a sajátját bocsátotta áruba¹², a vevő pedig megtoldotta a pénzbeli vételárat két liter pálinkával, így mintegy kipótolta a piaci és a fizetett ár közti rést. Ugyan a pálinka pénzbeli értéke meg sem közelítette a két ár különbségéből eredő összeget, de ezt akkor ott senki nem mérlegelte: ezekben a tranzakciókban a pálinka – akárcsak a hús – szimbolikus értéke kerül előtérbe, maga a tény, hogy a csere megpecsételéseként adják és elfogadják.¹³ Az üzletnek volt még egy igen érdekes összetevője: a vásárló gazdának nem volt gázolajjal működő személygépkocsija vagy erőgépe, ennek ellenére szinte habozás nélkül mondott igent az ajánlatra, ugyanis a gázolaj bizonyos helyzetekben stratégiai fontosságú szerepet tölthet be. Az őszi vagy tavaszi mezőgazdasági munkálatok idején

¹¹ Mindketten ugyanannál a vállalatnál dolgoztak, a belépő, nem helybéli a kitermelésnél, a helybéli gazda a kutak ellenőrzésénél.

¹² Csak mellékesen jegyzem meg, hogy a régi rendszer örökségéként ez a fajta eltulajdonítás más megítélést feltételez, mint egy magánszemély megkárosítása.

¹³ A hús szerepéről és a tranzakciókban betöltött helyéről ír Andor 1997.

nem egyszer megtörténik, hogy üzemanyag hiányában a géptulajdonosok nem indulnak el, ilyenkor vehető be a kapcsolattartásban is fontos helyen álló – hisz kérni lehet, majd megadni – tartalék.

A falusi gazdálkodásban, amint fentebb is többször említettem, az eddig említett javakhoz hasonlóan fontos szerepe van az ezeket kitermelő kapcsolatoknak, az egy-egy gazdaság, háztartás felhalmozta, konvertálható kapcsolati tőkének. A sürgető és/vagy nagyobb horderejű munkálatok idején nem mellékes, hogy a család mekkora munkává konvertálható tőkével rendelkezik, vagyis hányan jönnek el munkaerejüket visszafektetni a kapcsolatrendszerbe – hisz ez egy önmagát folytonosan újratermelő rendszer –, vagy hogy krízis- és szükséghelyzetekben a család milyen kapcsolatokat tud mozgósítani. A kapcsolatok jellegükből kifolyólag és a benne résztvevőket tekintve kétfajta lehetnek, nevezetesen belső (rurális–rurális) és külső (rurális–urbánus) kapcsolatok. Munkavégzések idején és az ezzel kapcsolatos belső szükségletek esetén – munkaerő, munkagépek, a munkavégzéshez szükséges, kölcsönbe kapható nyersanyagok – nyilvánvalóan a rurális–rurális kapcsolatok kerülnek előtérbe, ugyanakkor a falun kívülről megszerezhető javak esetén – gyárban előállított cserealkatrészek, szerszámok stb. –, vagy a városban megszerezhető kapcsolati háttér megteremtésénél – rendőrség, katonaság, bizonyos termények felvevőpiaca, információk – a rurális–urbánus viszony kap nagyobb hangsúlyt.

A mai falusi gazdálkodásban mindkettő igen fontos lehet. A munkavégzések, kalákák idején a megfelelő tőkével rendelkező család nem csak munkaerőt, hanem szakértelmet is igénybe vehet pénzben való fizetés nélkül, ugyanakkor a kaláka bizonyos esetekben hivatkozási alapként védelmet is jelenthet az informális gazdaságot ellenőrizni kívánó hivatalos szervekkel szemben. Itt arra gondolok, hogy a csökkenő jelentőségű kaláka mellett ma már igen nehéz a házépítést ezen a rendszeren belül érkező munkaerővel megoldani, ezért a gazdák fizetett napszámosokat alkalmaznak, természetesen feketén, ám az adóellenőrök előtt mindenkit kalákásként tüntetnek fel. A fekete munka alkalmazása tehát szabályozatlanságot jelent, azonban hagyományos környezetben, segítségmunka formájában igenis szabályozott¹⁴, elannyira, hogy intézményként való működését még a felsőbb szervek is elfogadják. A rurális–rurális

¹⁴ Az előadás elhangzása után erre Péntek János tanár úr hívta fel a figyelmet, észrevételét köszönöm.

kapcsolatok egyik fontos tényezője tehát a munkaerő cseréje, de ugyanolyan fontos bizonyos javak cseréje lehetőségének megléte is, tekintettel arra, hogy sok esetben nincs idő vagy lehetőség a városi beszerzési pontokra elmenni. A kapcsolatháló természetesen megközelítőleg azonos potenciálú és foglalkozású gazdaságok közti viszonyt feltételez, melynek egyik alapja a földtulajdon, és lényeges eleme a kapcsolatokat megpecsételő rítusokban való részvétel lehetőségét megteremtő, megfelelő tőke feletti rendelkezés, így azt mondhatni, hogy az informális gazdaság is hozzájárul a falusi lakosság rétegződéséhez. Egy földdel rendelkező gazda és családja – ha a közösségi normáknak is eleget tesz – teljes jogú résztvevője lehet a javak ilyen cseréjének, ugyanakkor egy föld nélküli család vagy nem vesz részt benne, vagy csak napszámosként kerülhet bele, a szerződéses – vagy inkább megállapodásos – viszony miatt anélkül, hogy irányában a reciprocitás működjön.

A gazdasági potenciál a rurális–urbánus viszonyrendszerben talán ennél is lényegesebb elem, mert ott nem a családról való közösségi tudás és a család által felhalmozott tőke kerül tranzakcióba, hanem kizárólag olyan javak, amelyekkel *el lehet intézni*, hogy a jogosítványt a rendőrség ne vonja be, hogy a katonaköteles fiú ne kerüljön messze a falutól, vagy egyáltalán ne legyen katona. Ennek a viszonyoknak a piacok beszűkülése miatt a termények értékesítése szempontjából is kiemelkedő szerepe van, hisz a családi tőkefelhalmozás az eladott termények – krumpli, hús, pálinka, gyümölcs – árának összegyűjtésével lehet eredményes, és ez biztosíthatja a család részvételét a kapcsolatokat újratermelő rítusokban. A rendszer tehát újratermeli magát.

Végezetül, a fentieket hasznosítva az informális gazdaságot ezen a szinten a következőképp határozom meg: a munkaerőnek, a javaknak és a pénznek az állam által nem ellenőrzött áramlása, és az ennek a tőkeforgalomnak a háttérét szolgáltató személyközi kapcsolatok csatornáin terjedő információk alkotta háló. Ha ezt az osztályozási szempontjainknak szeretnők megfeleltetni, akkor azt mondhatjuk, hogy a tevékenységek nagy része nem mozgat meg nagyobb tömeget, általában alacsony a profitértékük, és jogilag is inkább a lágy tevékenységek közé tartoznak. Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy ezek az elemző szempontjai – esetleg a felsőbb hatalomé –, tisztán soha nem jelentkeznek, és a hasonló technikák az adott szinten, tekintve a gazdaságok

túlélési stratégiáit – annak ellenére, hogy a lány tevékenységek közé soroljuk őket –, igencsak kiemelkedő jelentőségűek.

A bevezető részben arról beszéltem, hogy a jelenségek vizsgálatában, egyfajta történeti szempontot érvényesítve, három réteg jelenlétére kell figyelniük: a valamikori faluközösségek idejéből fennmaradt intézmények megmaradt elemeire, a szocialista gazdaságirányítás kitermelte technikákra, és végül a mai, átalakulóban levő társadalom jelenségeire. Ez utóbbira azért is, mert a források elosztása még mindig nem tekinthető befejezettnek, sem az szabályozottnak, hogy ezekhez a forrásokhoz miként lehet hozzáférni. Az informális gazdaság működését ma a falusi gazdaságok szintjén e három réteg együttes jelenléte határozza meg, azonban ezeket elméletileg különválasztva rávilágíthatunk a működésük közti lényeges különbségekre. Mindenekelőtt azt kell megjegyeznünk, hogy a faluközösség teremtette feltételek egyenlőséget biztosítottak a gazdáknak¹⁵, vagyis a rendszer előnyeit annak minden tagja kihasználhatta, ha megfelelt bizonyos normáknak. A szocializmus és az átmenet technikáinak vizsgálata azonban arra enged következtetni, hogy ezekben a rendszerekben a javakhoz csak bizonyos emberek férnek hozzá, akik a javak forgalmazóivá válhatnak a falu fele, így saját helyzetüket a falu viszonyrendszerén kívüli előnyök révén növelhetik. A közösség ezen tagjainak tevékenységét nem mindig kíséri egyhangú jóváhagyás a többiek részéről, a támogatás sok esetben a tevékenység jellegének függvényében alakul: például a hatalommal való kapcsolattartásból hasznot húzni a közösség részéről elismertséget jelent, de van egy alig kitapintható határ a *kapcsolattartás* és a *kiszolgálás* között, amit ha átlép valaki és a *kiszolgálás* regiszterében értelmezik a tevékenységét, a közösségi elismerés negatív előjelűvé válik.

Kérdések

Az elméleti keretek felvázolásánál azt mondtam, hogy nagyon sok munka a fejlődő országok problémáiként nevezi az informális gazdaság növekedését, ilyen módon területileg Afrikában illetve Ázsiában határolják be a kutatásokat. Ugyanakkor az is

¹⁵ A gazda–napszámos megkülönböztetésre most szándékosan nem térek ki, csak a gazdák csoportját vizsgálom, azonban annyit tudnunk kell, hogy az egyenlőség csoporton belül volt érvényes.

megfigyelhető, hogy ahol régiók szerint lehet keresni, választani, mondjuk az Interneten, ott Európa keleti része jelenik meg. Egyrészt az informális gazdaság megjelenésének kedvez a szocialista gazdaság a már említett okok miatt, a szocialista technikák pedig nem veszítik érvényüket a privatizáció során. Ékes Ildikó írja, hogy történelmileg és nemzetközileg bizonyíthatóan a privatizáció során a korrupció mindenütt és mindenhol felerősödött. (Ékes é. n.) A kelet-európai változásoknak óhatatlanul kísérője volt a rejtett gazdasághoz tartozó jelenségek elburjánzása.

A falusi gazdaságokban megjelenő informálisizálódás több szempontból is vizsgálható: megnőtt a családonként termelés alá fogott terület nagysága, következésképp megnőtt a gazdaságok munkaerő-szükséglete, ami a jelenlegi helyzetben ösztönzőleg hat az időszakos és fekete munkaerő-alkalmazásra. Míg a kollektív gazdaságok idején a termények nagyrészt saját fogyasztásban kerültek felhasználásra, vagy a kollektív gazdaságnak kellett beszolgáltatni őket, a változások után nagyon sok terménynek a gazda kellett, hogy piacot teremtsen, és ez általában valamiféle informális technika ismeretét feltételezte. Igen érdekes példát szolgáltatnak erre a felső-háromszéki régió falvai, ahol a föld-visszaszolgáltatások után tekintélyes nagyságú területek kerültek a gazdák birtokába, azonban gépek és a munkaerő áramlásának, ha informálisan is, de szabályozott rendszere és a fizetett munkaerő alkalmazását lehetővé tevő tőke nélkül. A családokon túlmutató munkaigényű fázisok elvégzéséhez így munkacsere rendszerében összpontosították a megfelelő munkaerőt, ami azonban igencsak fárasztó és kevésbé hatékony volt. A burgonya keresettségének köszönhetően azonban a rendszer nagyon gyorsan kapitalizálódott, gépek jelentek meg – igaz, először csak traktorok, azok után kötötték a földet kétfele kidobó ekéket, egyet, majd később kettőt –, kialakult a vevőköre a burgonyának, ugyanakkor kialakult az időszaki munkaerő alkalmazásának a rendszere is. A vevők helybe jönnek, így általában ők diktálják a tranzakció feltételeit. Nagyon sok esetben ugyanaz a román vevő tér vissza, néhol már telefonos egyeztetés is van, de ha nem, akkor addig járja a falut, amíg talál magának megfelelő terményt. A napszámosok kikerülhetnek a faluból, de általában az időszaki munkák idején jelentkező igényeket a helybeliek nem tudják kielégíteni, ezért más, legtöbbször csángó falvakból hozzák a csoportokba szerveződő munkásokat a nagyobb területet megművelő gazdák. A gazda maga szervezi meg szállításukat, körülbelül három hétre hozza a napszámosokat, akiknek

béreként burgonyát és napi eledelt biztosít. A helybéli napszámosok, amennyiben a falvak informális rendszerében nem sikerül munkát találniuk burgonyaszedés idején, reggelente Kézdivásárhely egyik terén bocsátják áruba munkaerejüket. A munkaerő alkalmazása mindkét esetben informális, a megállapodás szóbeli. A változások azonban nem hagyják érintetlenül ezt az informális rendszert, hisz a tőkefelhalmozás egyre több gép vásárlását teszi lehetővé: a pörgető már általánosan elterjedt, a szedőgépek terjedőben vannak, ami együtt jár a munkaerő-szükséglet csökkenésével.

A fogyasztási kultúra megváltozása is közrejátszik az informális gazdaság fenntartásában: a családok jövedelme nem eshet egy bizonyos szint alá, tőkekonzentráció hiányában pedig ezt a szintet önkizsákmányoló magatartással lehet tartani. A család tagjai közül a mezőgazdaság mellett néhányan munkát vállalnak, vagy idénymunkára mennek külföldre – sok esetben növelve a fekete munkát vállalók számát.

A gazdaságok vizsgálatának szempontja lehet tehát a munkaerő-kibocsátási¹⁶ és munkaerő-felvételi potenciál: a hagyományos gazdaságok kibocsátó tevékenysége nem vizsgálható függetlenül a Székelyföldön a múltban is jelentős munkaerő-migrációtól, amelynek okaiként sokan a túlnépesedést nevezik meg Venczel József nyomán, azonban azt is hozzátesszük, hogy ez nem elégséges indok, ugyanis olyan családok is kibocsátók lehetnek, amelyek egy főre eső megfelelő termelékenységi kapacitással rendelkeznek. Itt azt mondhatjuk, hogy a magyar családok közül azok a kibocsátók, amelyek a hagyományos gazdálkodásban, vagy annak átstrukturálásával nem képesek a megfelelő megélhetést biztosítani a fiataloknak, vagy a családfő túlságosan kisajátítja a gazdaság irányítását, elzárva az újítás lehetőségét, esetleg erre nincs meg a megfelelő tőke, a megfelelő nagyságú földterület, illetve a gépek hiányoznak stb.

A vizsgált településeken megfigyelhető, hogy a falvakon belüli munkaerő-keresletet elsősorban a cigányok, vagy a máshonnan hozott napszámosok elégítik ki: feléjük a gazdaságok felvevőkként működnek, ugyanis a normáknak megfelelően egy gazdálkodó nem mehet el másik gazdálkodóhoz napszámba. A külföldi, esetleges alacsonyabb presztízsű munka elvégzése nem válik teljes mértékben részévé a róla

¹⁶ A kérdést részletesebben vizsgálta Oláh Sándor Lövete és Homoródalmás, valamint Gagyi József Csikpálfalva község kapcsán. Oláh Sándor elemzésében rámutat a falvak demográfiai szerkezetére, a gazdálkodás rendszere és a vendégmunka közötti összefüggésre, amiként az előregedő Almás és a stabil demográfiai szerkezetű Lövete kibocsátási potenciáljának különbségeire is, hasonló elemzést végez el Gagyi József a csiki-medence, egy községbe tartozó három falujában. (Oláh 2003. és Gagyi 2003.)

forgalmazott képnek, mert abban az esetben a közösség nem a munkához kapcsolódó normáit érvényesíti, hanem az eredményhez: amennyiben a pénzből a közösség értékrendjében fontos státuszjavakat be tudja szerezni, a tevékenysége igazolást nyer.

Kérdésként az is felmerülhet, hogy a kibocsátás és felvétel szempontjából a monokultúras vagy a specializálatlan gazdaságok hogyan viselkednek. Ha a kibocsátásnál indokként megnevezett eltartási képességet vesszük alapul, akkor azt mondhatjuk, hogy a specializálatlan gazdaságok nagyobb kibocsátók, azonban ha megnézzük a gazdaságvezetési stratégiákat, nevezetesen azt, hogy ki van döntéshozatali helyzetben, illetve milyenek az egyéni életvezetési aspirációk, akkor nem tekinthetünk el a gazdaságok egyenkénti vizsgálatától.

Azt is csak tendenciaszerű jelenségnek tekinthetjük, hogy a monokultúras gazdaságoknak nagyobb – főként az idénymunkák idején – a munkaerő-szükségletük, amit elsősorban bér munkával oldanak meg, míg a specializálatlan gazdaságok lehetnek munkaerő-gazdálkodás szempontjából vagy önellátóak, vagy a szükségletet a kölcsönös segítség intézményén belül megoldók. A vizsgált Nyikó menti falvakban például sok gazdaság szinte állandó jelleggel alkalmaz – legtöbbször cigány – napszámosokat, szolgákat, idénymunkák esetén pedig több családot is. Ennek ellenére a fölösleges munkaerő főleg az őszi idénymunkák idején a Küküllő menti szőlősökbe, vagy a csíki-medence gazdáihoz megy el dolgozni.

Összegzés

E tanulmányban arra próbáltam rávilágítani, hogy milyen szempontok alapján vizsgálható a mai hagyományos és az abból kifele tartó gazdálkodás. A dolgozatot egy erre irányuló alapos és részletes kutatás, valamint elemzés első állomásának tekintem, ekként a felvázolt gondolatokat, következtetéseket visszaellenőrizendőnek és kiegészítendőnek tartom. Mindezek ellenére, úgy vélem, a hagyományos gazdaságok ilyen szempontú vizsgálatát nem kerülhetjük meg, hisz amint a fentiekből is talán kiviláglik, az informális technikáknak bizonyos helyzetekben meghatározó szerepük lehet a munkaerő, a tőke és az információ áramlásában, vagyis a gazdaságok prosperitásának előre mozdításában.

A történeti elemeket is felvető vizsgálati szempontok – a kalákázás intézményének megmaradt elemei, a szocializmus technikai és az átalakulás jelenségei – mellett a rendszerben résztvevő javakat is vizsgálandónak tartom, így a termények, javak közösségekben betöltött szimbolikus jelentősége is felvázolhatóvá válik. A szilvapálinka ugyanis bizonyos helyzetekben nem csak egyszerű termény, hanem egyfajta többletértékkel is bír, ezért talán érthető, hogy miért ragaszkodnak a gazdák az előállításához, és talán jobban megérthető, hogy miért kelt riadalmat a földek kifáradása és a termelékenység csökkenése Felső-Háromszéken. A fentiekben azt mondtam, hogy mindezek feltérképezéséhez a gazdaságok alapos, talán egyenkénti vizsgálata szükséges, és ezzel pontosabb képet kaphatunk a falusi gazdaságok helyzetéről. Ugyanakkor azt sem szabad szem elől tévesztenünk, hogy egy ilyen vizsgálat során az oly sokat emlegetett elszegényedési folyamatok mellett sikertörténetekre is ráláthatunk, hisz az informális kapcsolatok mozgósításának (is) betudhatóan nem egy székelyföldi család képes volt helyi szinten jelentős tőke felhalmozására, sikeres gazdasági stratégiák kidolgozására.

Szakirodalom

ANDOR Mihály

1997 Húsosfazék avagy a hús különleges társadalmi szerepe. *Replika* 27. 117–143.

BOURDIEU, Pierre

1978 A szimbolikus tőke. In: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Gondolat, Budapest, 379–401.

CHARMES, Jacques

2001 *Informal sector, poverty and gender*. Forrás: www.wiego.org/papers/charmes3.doc

CHELCEA, Liviu

2000 A hiány kultúrája az államszocializmus idején. Áruk, fogyasztók és stratégiák egy román faluban a nyolcvanas években. *Replika* 39. 135-157.

ÉKES Ildikó

é. n. *A gazdaság rejtett oldala*. Forrás: www.cegnet.hu/cv/9806/cv078_084.htm

GAGYI József

2003 Székelyföld – Csíkpálfalva. A község migrációs potenciálja (1990–2002). In: ÖRKÉNY Antal (szerk.): *Menni vagy maradni? Kedvezménytörvény és migrációs várakozások*. Budapest, 203–215.

LETENYEI László

1999 A falusi társadalom rejtett kapcsolatai. In: Borsos Endre – Csíte András – Letenyey László (szerk.): *Rendszerváltozás után. Falusi sorsforduló a Kárpát-medencében*. h.n.

OLÁH Sándor

2003 Székelyföld – Homoródalmás és Lövete. A két falu vendégmunkás potenciálja. In: ÖRKÉNY Antal (szerk.): *Menni vagy maradni? Kedvezménytörvény és migrációs várakozások*. Budapest, 27–43.

SIK Endre

1996 Egy ló-öszvér a lovakról és a szamarakról. *Közgazdasági Szemle*, XLIII. július–augusztus, 704–725.

SZELÉNYI Iván

2001 Szegénység, etnicitás és a szegénység „feminizációja” az átmeneti társadalmakban. *Szociológiai Szemle*, 4. 5–12.

SZABÓ Piroska

2002 A közös tudás és az egyéni kvalitások motívumai a jelenkori zombói kisüzemek működtetésében. In: Szilágyi Miklós (szerk.) *Utak és útvesztők a kisüzemi agrárgazdaságban*. Budapest, 75–89.

SZILÁGYI Miklós

2002a Mai kisüzemi agrárgazdaságok néprajzi kutatásának lehetőségei. In: Uő. (szerk.): *Utak és útvesztők a kisüzemi agrárgazdaságban*. Budapest, 7–19.

SZILÁGYI Miklós (szerk.)

2002b *Utak és útvesztők a kisüzemi agrárgazdaságban*. Budapest